

לשאלת תכליתה של חברת הלומדים החרדית: מבט ממזרח

נסים ליאון

אחת התמורות החשובות ביהדות המזרחית בת זמננו נוגעת בהתחדדות ההנהגה הרבנית. את מקומה של רבנות פתוחה ונינוחה יחסית, שעשתה את לימודיה במסגרות ארצות המוצא, תפסה את לאורך המאה העשרים הנהגה רבנית חדשה של תלמידי חכמים, שרכשו את תורתם והשקפתם הדתית השמרנית, במוסדות ישיבתיים חרדיים, אשכנזיים וספרדיים כאחד. המחקר העוסק במקורות תהליך זה ער להשפעה הליטאית-האשכנזית הרבה על התהליך, בעיקר במחצית השנייה של שנות הארבעים ולאורך שנות החמישים. בולטת בהקשר זה הוא התפתחותה מאז שנות החמישים של חברת לומדים חרדית מזרחית, כלומר חברת מובלעת שעולמה הכלכלי, הפוליטי, המגדרי כל כולו משועבד להחזקת לימוד התורה המאורגן לרוב בצורות ישיבתיות שהתפתחו תחת הנוסחאות המזרח אירופאיות, בעיקר אלה הליטאיות.¹ אולם חברת הלומדים החרדית-מזרחית הולכת ונבדלת לאורך השנים מזו האשכנזית-ליטאית. ההבדל נעוץ בנוהגיה האתניים אותם בני תורה מזרחים מתבקשים לשמר על ידי מוריהם האשכנזים כמו גם המזרחים. לכך יש להוסיף את המבנה הקהילתי-דתי בו כרוכה חברת הלומדים החרדית-מזרחית.

שלא כבני תורה חרדים-אשכנזים נמצא כי לבני תורה חרדים-מזרחים קשר חי ובלתי-אמצעי עם ציבור רחב ומגוון של מזרחים שאינם חרדים אך הם שומרי המסורת ההלכתית. אלה ראו מאז שנות החמישים בעולם הישיבות החרדי בכלל וזה המזרחי בפרט כלי חשוב בבניית זהותם הדתית האתנית ובתחזוקת חיי היומיום הדתיים. קשר זה יכול להיות מתואר כ'יתרון השוליות העדתי' של החרדיות המזרחית. כלכלית, הקשר הזה מספק לחברת הלומדים החרדית-מזרחית עורף של תמיכה חומרית הנוספת על זו המסורתית של הגבירים והמדינה. הדבר בא למשל לידי ביטוי במסעות של תרומות שאינן פוסחים על קהילות מתפללים מקומיות שברובן אינן חרדיות אך ציבוריהם מוכן להשתתף בכספו במימון עולם הישיבות הספרדי; פוליטית, הקשר הזה מספק לביטוי הכוח של החרדיות המזרחית תשתית אלקטורלית חשובה. הדוגמה המובהקת לעניין זה היא מפלגת ש"ס, מי שקרוב לשני שלישי בוחרים אינו נמנה על עולם בני התורה המזרחים, ומי שניצלה לאורך שנות התשעים את יתרונה האלקטורלי להרחבת תמיכת מדינת הרווחה הישראלית בחברת הלומדים החרדית; סוציולוגית, הוא מספק לבני תורה חרדים ממוצא מזרחי עוגן של זהות חרדית ברורה נוכח החינוך עם הציבור המסורתי, ולא פחות מכך גם עוגן לבניית זהות אתנית כבמקרה המעורבות בפיתוחם של מפעלים הלכתיים 'עדתיים', אם זה מפעלו הספרדי של הרב עובדיה יוסף או התוניסאי של הרב מאיר מאזוז.

אולם שלא נטעה - הקשר הזה, בין עולם הישיבות החרדיות-מזרחיות לבין ציבור מזרחי שאינו חרדי - אינו כה מובן מאליו. לנוכח ההשפעות האשכנזיות הברורות על התפתחות חברת הלומדים החרדית-מזרחית ועיצובה ביחס לחברת הלומדים החרדית-אשכנזית ניתן לומר כי הקשר בין בני תורה חרדים לציבורים שאינם חרדיים נתון כל העת תחת סימן שאלה. סימן השאלה הזה נקשר בשאלה רבת

¹ מנחם פרידמן, 'על הנסים' – פריחתו של 'עולם התורה' (הישיבות והכוללים) בישראל, עמנואל אטקס (עורך) ישיבות ובתי מדרשות, ירושלים: מרכז זלמן שזר, עמ' 431-442; בנימין לאו, 'אורתודוקסייה ליטאית בגוון מזרחי: הרב עובדיה יוסף' יוסף שלמון, אביעזר רביצקי ואדם פרזיגר (עורכים) אורתודוקסייה יהודית – היבטים חדשים, ירושלים: מאגנס, עמ' 499-522.

לשאלת תכליתה של חברת הלומדים החרדית: מבט ממזרח

נסים ליאון

בחרתי בהצגת שתי דמויות אלו לא רק משום עמדתן הקוטבית. לכך יש להוסיף ארבעה טעמים: ראשית, חכם בן ציון אבא שאול, בדומה לרב עובדיה יוסף, הוא מתלמידי החכמים הידועים בעולם הישיבות הספרדי החדש, מי שהפך עוד בחייו לדמות סמלית בעולמה של הישיבה הספרדית. שנית, הן הרב בן ציון אבא שאול והן הרב עובדיה יוסף גדלו בסביבה תורנית משותפת - פורת יוסף, ישיבה המבטאת בעולם הישיבות הספרדיות סמן לשמרנות ספרדית שיש ומרחיקה ממנה תלמידים אך יש ומאפשרת לראות בה מקום שסיפורו ודמויותיו מזינים את המיתוס האתני של החרדיות המזרחית (כולל החוקרים בה). טעם שלישי נקשר בעובדה כי שני תלמידי חכמים אלו חווים לאורך שנות החמישים באופן בלתי אמצעי את התמורה בדיוקן הקבוצות העדתיות המזרחיות על רקע העלייה הגדולה מארצות האסלאם. הדבר מקבל ביטוי בעבודותיהם בהלכה, במוסר ובהנהגת הציבור. טעם רביעי נקשר ברצון להרחיב מעט במנעד הדמויות הרבניות המקבלות מקום במחקר החרדיות המזרחית. לרוב מתמקד הדיון בעולמה של הרבנות החרדית-מזרחית החדשה בדיוקנו של הרב עובדיה יוסף, מנהיגה הרוחני של ש"ס, ומפוסקי ההלכה הבולטים במאה העשרים, ובדיוקנם של דרשני תשובה בולטים כדוגמת הרב אמנון יצחק. מנגד, דמויות רבניות אחרות המוצאות מקום בולט בעולמה של חברת הלומדים החרדית-מזרחית כמעט ואין בנמצא התייחסות מחקרית אליהן. דמויות אלה נתפסות כמי שעמדו תיהן, דיוקנו, אורחות חייהן, משוקעים בתרבות האשכנזית-ליטאית ולכן אולי אינן מעניינות. אולם דמויות רבניות כדוגמת אלו של חכם בן ציון אבא שאול בו נעסוק כאן מעט או זו של הרבנים יהודה מועלם, יהודה עדס, או הרב עזרא בסיס ואחרות, מוכרות היטב בעולם הישיבות הספרדיות והאשכנזיות, אך פחות מחוצה להן. ההתמקדות אף בהן יכול לספק לנו משהו מגיוון הדעות והדמויות המסתופפות במרחב תלמידי החכמים החרדי-מזרחי והחורג מהנרטיב הכריזמטי והמסקרן אותו כופה סיפורה של תנועת ש"ס ועמה משפחת הרבנים יוסף או תנועת התשובה ועמה הדמויות הכריזמטיות של דרשנים-רבנים, על דרך התפתחותה של החרדיות המזרחית.

הרב עובדיה יוסף נולד בבגדאד ב – 1920 ועלה עם משפחתו כילד במחצית שנות העשרים לפלסטינה-ארץ ישראל. את עיקר לימודיו התורניים עשה בישיבת פורת יוסף בירושלים שבין החומות. בסוף שנות הארבעים כיהן כסגן הרב הראשי בקהיר. שנים מעט לאחר חזרתו למדינת ישראל מונה לדיין. ב – 1968 מונה לרב הראשי לתל-אביב יפו. ב – 1973 מונה לרב הראשי הספרדי למדינת ישראל. ב – 1984 הצטרף להנהגתה הרוחנית של מפלגת התאחדות הספרדים שומרי תורה, מפלגת

לשאלת תכליתה של חברת הלומדים החרדית: מבט ממזרח

נסים ליאון

על עמדתו המגובשת של הרב עובדיה יוסף ביחס לתפקידה ולאחריותה של חברת הלומדים בכלל וזו החרדית-מזרחית בפרט אנו יכולים ללמוד מהחיבור 'אגרת לבן תורה'.⁴ המדובר בחיבור מורשתי הערוך בידי בני משפחתו של הרב עובדיה יוסף ובו מקובצים חלקים מדרשות, מהקדמות ומתצפיות בהנהגתו כתלמיד חכם. מעל דפי הקונטרס מדגישים העורכים את ציפייתו של הרב עובדיה יוסף מתלמיד הישיבה או הכולל החרדי, להתמקד בלימוד מעשי על חשבון הפלפול העיוני שכן על בן התורה לצאת ולהפיץ תורה בציבור, לשתף את הציבור בידע בו אוהז בן התורה. זאת כחלק בלתי נפרד מתפיסת הידע התורני, ההלכה, התלמוד, המדרש, כדבר מה חי המשתלב בקביעת ההווייה. לגישת הרב יוסף "חוב קדוש מונח על כל אברך, ובפרט מי שחננו השי"ת בלשון לימודים, נופת תיטופנה שפתותיו, למסור שיעורי הלכה להמון העם וללמדם את דרך ה' בהלכות המצוות, כמו הלכות קריאת שמע ותפלה, הלכות שבת ומאכלות אסורות, הלכות טהרת המשפחה ודיני המועדים".⁵

דומה כי הרב יוסף אינו מבקש אחר דגם פתוח אלא אינטראקטיבי יותר של הישיבה. לשיטתו יעודו של תלמיד הישיבה אינה רק ההתקדמות בלימוד התורה אלא הפצתה ברבים והדרכת הציבור. במרכז חיי הלימוד התורני אין עומדת ההווייה הלימודית לשכעצמה, אלא הפיכתה לכלי המדריך את הציבור, כלי שבאמצעותו יכול הרב להיות מעורה בחיי הציבור אליו הוא פונה. הלימוד התורני הוא אמצעי, להשגת ידע המצווה דתית מצד אחד ולהרחבת ההשפעה של החיים הדתיים בתוך אתגר המודרניזציה והחילון מצד שני. השיעור המקומי, הכינוס התורני, כל מסגרת קטנה כגדולה, שתכליתה היא מסירת הידע התורני לציבור הרחב היא רכיב יסודי לא רק בהנהגת הקהילה אלא יותר מכך בשיקומה ובתחזוקתה של הקהילה הדתית. על בן התורה, תלמיד הישיבה לשעבר והאברך, לצאת את גבולות בית המדרש, וללמד תורה והלכה בכל מקום בו הוא יכול לשמש דמות משפיעה. הוא אינו מסתפק בדמות המוערכת של החכם המזרחי בחיי הקהילה. הוא מבקש כי הערכה זו תבוא לביטוי בהכוונה של הקהילה והנהגתה. בכך כמו מתאים עצמו הרב עובדיה יוסף למזג המודרני הטבוע בגרסאות האקטיביות של החוגים הליטאיים או החסידיים.

² כבר עתה בולטות שתי מונוגרפיות מקיפות הדנות בשיטתו התורנית-הלכתית. האחת היא של בנימין לאו והשנייה היא של אריאל פיקאר: בנימין לאו, ממרן עד מרן: משנתו ההלכתית של הרב עובדיה יוסף, תל אביב, 2005; אריאל פיקאר, משנתו של הרב עובדיה יוסף בעידן של תמורות: חקר ההלכה וביקורת התרבות, רמת גן, 2007. ראו גם התייחסותו החשובה ש צבי זוהר, האירו פני המזרח: הלכה והגות אצל חכמי ישראל במזרח התיכון, תל-אביב: הקיבוץ המאוחד, 2001, עמ' 312-352.

³ למשל: עובדיה יוסף, 'דברי פתיחה בענין דרכי הלימוד וההוראה', יצחק יוסף, ספר ילקוט יוסף כולל: פסקי דינים והלכות לבעיות אקטואליות על ארבעת חלקי השלחן ערוך, תל-אביב יפו: ישיבת תורה והוראה, תשל"א, עמ' חי-ט.

⁴ הרב עובדיה יוסף, אגרת לבן תורה – על דרך הלימוד והעיון ודברי מוסר וחזיון להתמדה בתורה, ירושלים, מהדורה שנייה, תשנ"ט.

⁵ שם, עמ' כג.

לשאלת תכליתה של חברת הלומדים החרדית: מבט ממזרח

נסים ליאון

אל מול גישתו של הרב עובדיה יוסף נמצא את עמדתו השמרנית, ואף האופוזיציונרית, של הרב בן ציון אבא שאול, מי שהיה שנים רבות מהבולטים בראשי הישיבות הספרדיות בני זמננו. הרב בן ציון אבא שאול נולד בקיץ 1924 בירושלים המנדטורית למשפחה שמוצאה מפרס. את לימודיו המוקדמים עשה בתלמוד תורה 'בני ציון' בירושלים שאותו יסדה העדה הבוכרית. בנערותו עבר ללמוד בישיבת פורת יוסף בעיר העתיקה. הוא נישא ב 1949 לבתו של הרב יוסף שהרבני, מבכירי המורים בישיבה, והוזמן באותה עת על ידי ראש הישיבה, חכם עזרא עטייה, לכהן בה כר"מ ומגיד שיעור במסגרות החדשות של הישיבה המשוקמות לאחר מלחמת השחרור בשכונת גאולה בירושלים.⁶ במשך השנים הפך להיות אחד מראשי ישיבת פורת יוסף וכיהן במשרה זו עד למותו בקיץ 1998.

יצירתו התורנית של חכם בן ציון אבא שאול התמקדה בלימוד התלמוד על מקצועותיו השונים. יחד עם זאת מקצת שיעורי מוסר ושאלות בהלכה עליהם השיב הועלו על הכתב בידי תלמידיו והפכו לחלק משיח מורשתו לציבור בני התורה. כדמויות רבניות אחרות שהפכו לדגם ולסמל מייחדים את דמותו סיפורי התמדתו בלימוד התורה ודייקנותו בזמן.⁷ כתלמידי חכמים מזרחים רבים אף הוא זכה לסופרלטיב כמי שהפליא את חכמי האשכנזים בידיעותיו. כך למשל יודע לתאר הרב בן ציון מוצפי כיצד ב"מנחם אב תשכ"ד ביקר בישיבה הגאון המפורסם רבי אליעזר סילבר זצ"ל ראש ועד הרבנים של ארצות הברית [...] במשך שלוש שעות תמימות נשא שיעור מפולפל [...] בשיעורו עבר ממסכת למסכת, דברי הרמב"ם והראשונים וטחנם זה בזה. ולפתע הקשה קושיא חמורה בסדר טהרות, על אתר רבינו תירץ לו את הקושיא, הפסיק רבי אליעזר את שטף דבריו והביט בהשתאות על רבינו. שאל הגר"א סילב את רבינו, האם ראית את התשובה כתובה באיזה ספר, ורבינו השיבו בשלילה [...] אמר אז הגר"א סילבר זצ"ל, לפני כחמישים שנה שאלתי שאלה זו לגדולי הדור וביניהם להגאון רבי מאיר שמחה הכהן מדווינסק בעל ה"אור שמח", והוא לאחר שהרהר בקושייתי כעשרים דקות השיב לי את מה שענה רבינו.⁸

על גישתו לתכליתו של בן התורה אפשר ללמוד מספרו 'אור לציון', ספר מוסר שיצא לאור לזכרה של אשתו הרבנית הדסה.⁹ גישה זו ניחנת בקביעה ולפיה על בן התורה להיוותר בתחומי עולם הישיבה. הישיבה היא מוקד חייו של בן הישיבה. היא הגוזרת את זהותו ואת תכלית חייו. "שהרי מי שרוצה ללמוד תורה צריך להתמסר, ורק זה יקרא בן תורה אמיתי."¹⁰ לכן עליו לעסוק בלימוד התורה ולא לפנות ממנה. "וגם יעמול על עצמו" כותב חכם בן ציון "שיתרגל לא לצאת מכותלי הישיבה באמצע סדר הלימודים כלל וכלל, כי על ידי זה מפסיד הרבה. האם אדם שיש לו חנות מלאה ינות, ונמצאים בחנותו גויים, יסכים לצאת מהחנות לקנות משהו וכדו' כאשר הוא יודע שינסכו את כל היין שבחנות?".¹¹ חכם בן ציון חשדן כלפי העולם שמחוץ לכותלי הישיבה השומרת על תומת לימודו. המדובר בעולם עוין ורבת פיתויים העומדת על פתחו של בן התורה ומבקשת להכשילו. שני טעמים

⁶ הרב בן ציון מוצפי, 'פרקי מבוא – תולדות רבינו הגדול הרב בן ציון אבא שאול', קונטרס אור לציון, בתוך: ספר תפארת ציון הספדים, ירושלים: מכון אור לציון, תש"ס, עמ' עג-צו, עמ' עו.

⁷ שם, עמ' עח-עט.

⁸ שם, עמ' פג.

⁹ הרב בן ציון אבא שאול, ספר אור לציון – זכרון הדסה חכמה ומוסר, ירושלים: מכון אור לציון, תשנ"ה.

¹⁰ שם, עמ' עב

¹¹ שם, עמ' סט

לשאלת תכליתה של חברת הלומדים החרדית: מבט ממזרח

נסים ליאון

גישתו של חכם בן ציון אבא שאול מבטאת את קו ההתבדלות האורתודוקסי הקלאסי. קו שגולם באידיאולוגיית חברת הלומדים האשכנזית ובמה שבני בראון מכנה 'התבצרות חינוכית-תרבותית'.¹⁷ גישה זו חורגת במידה רבה מהקו המעורב של רבני יוצאי ארצות האסלאם בחיי הקהילה. אולם היא

¹² שם, עג

¹³ שם, קעז

¹⁴ שם, עמי קעז'.

¹⁵ שם, עמי פי

¹⁶ שם, עמי קעח'-קעט'.

¹⁷ בנימין בראון, 'הרב שך – הערצת הרוח, ביקורת הלאומיות וההכרעות הפוליטיות במדינת ישראל', נ' הורוביץ (עורך), דת ולאומיות בישראל ובמזרח התיכון, תל אביב: מרכז רבין לחקר ישראל ועם עובד, תשס"ב, עמ' 278-342.

לשאלת תכליתה של חברת הלומדים החרדית: מבט ממזרח

נסים ליאון

לסיכום, בהרצאה זו הוצגה מעט מדילמת האינטרקציה בין בני תורה חרדים-מזרחים לסביבה הלא חרדית עמה הם באים במגע אם במסגרות משפחתיות אם במסגרות קהילתיות אם במסגרות מגורים משותפות. מיקמנו שתי דעות שונות, שתי גישות קוטביות המזוהות עם דרכם של שני תלמידי חכמים בולטים בסדר היום החרדי-מזרחי. שתי הגישות מוצאות מקום בקרב שני תלמידי חכמים יוצאי עדות המזרח שעיקר לימודם נעשה דווקא במסגרות ישיבתיות חרדיות-מזרחיות ולא אשכנזיות. מצד אחד גישתו הפתוחה, הרכה ורחבת השוליים של הרב עובדיה יוסף ומצד שני גישתו השמרנית, הקשיחה וצרת השוליים של חכם בן ציון אבא שאול. הגישה הראשונה קרובה משהו לדרך בה נהגו חכמי הספרדים בעבר, אף השמרניים שבהם, ביחס למקומם בקהילה. מקום של אחריות אשר אולי בא עם הבנייה של מרחק אצילי אך עדיין מעורב בבריות. זו משתלבת היטב בדמותו של הרב עובדיה יוסף, מי ששימש כרב ראשי ספרדי, ראשון לציון, חלק בלתי נפרד ממסגרת קהילתית המחברת מרצון בין מנהיגות חרדית לציבורים שאינם חרדיים. יחד עם זאת אין להתעלם גם מהרקע החרדי הנילווה לגישתו של הרב עובדיה שנראה כי הוא מתכתב עם תפיסות חרדיות אקטיביות המנסות לשחזר את סמכותה של המסורת הדתית והסמכות הרבנית באמצעות רצון פעיל לנוכחות משפיעה בעולמו של הציבור המזרחי שאינו חרדי. הגישה השנייה קרובה יותר לדרך המובלעתית, הריאקציונרית והקשיחה, בה נקטה האורתודוקסיה כפי שהתפתחה לאורך זמן בקרב הקהילות החרדיות-אשכנזיות. חשדנות והתרחקות מכל מה שאינו דומה לה. גישה זו מוצאת מקום בולט דווקא בקרב קברניטי ישיבת פורת יוסף, ובמרכזם הרב בן ציון אבא שאול. יכול וגישה זו אף הפכה במשך השנים את פורת יוסף לישיבה שולית משהו בעולם החרדי, שכן לא היה בשורה שלא ניתן היה לקבל בסביבה החרדית האשכנזית. מה שברור הוא כי בין שתי גישות אלה נעים בני תורה חרדים מזרחים בני זמננו ומקנים לזהותם החרדית משמעות אתנית התלויה יותר במבנה חברתי מאשר במנהג או במוצא.

¹⁸ שלמה דשן, 'שורשים היסטוריים והווה ישראלי בדתיות של יהודי המזרח', אביעזר רביצקי (עורך) ש"ס – היבטים תרבותיים ורעיוניים, תל-אביב, 2006, עמ' 17-40, עמ' 19-24.